

## A NYELVI PRODUKTIVITÁS JELENTŐSÉGE

Károly Sándor

1. Az emberi nyelv lényegéhez tartozik az a sajátság, amit produktivitásnak nevezünk. E nélkül nincs igazán fejlett, az emberi érintkezés szükségletének megfelelő nyelv. Ez teszi lehetővé, hogy a beszélők úgy tudják minden egyes beszéd-situációban közölni mondanivalójukat, hogy a közölt tartalom tényleg megfeleljen a konkrét, egyedi helyzetnek. A beszéd-helyzetekben közlést kívánó tartalmak száma végtelen, egy használható nyelv szókészlete azonban nem lehet végtelen, hanem csak nagyon is véges. A véges számú morfémákból (morfématár) és véges számú grammatikai szabályokból (grammatika) álló nyelvnek kell tehát megoldania ezt a nehéz feladatot. Ami erre képesíti a nyelvet, az a produktivitás. A produktivitás titka a nyelvtani szabály mivoltában rejlik. A nyelvtani szabály: produktivitási szabály lényegében.

A beszédaktusban olyan pszichikai mozgások zajlanak le, amelyek messze túlmennek az emlékezet felelevenítésén. A beszéd szövegében a nyelvi egységek, alakulatok (morfémák, lexémák) állandóan új kapcsolatokban, új kombinációkban lépnek fel, illetőleg léphetnek fel a beszéd tárgyának és a beszéd-célnak megfelelően. E kapcsolatoknak van egy korlátja, egy kerete, s ez a grammatikai szabály, amely produktív jellegű. Mielőtt tovább elemeznénk a beszédaktust, rámutatunk arra, hogy ez a kombináló tevékenység már az újgrammatikusok óta ismert volt, s az is, hogy mi ennek az alapja. HERMANN PAUL, az újgrammatikusok kodifikátora így nyilatkozik erről: "A régebbi nyelvtudománynak alapvető tévedése volt, hogy minden kimondottat, ameddig az a fennálló szokástól nem tért el, úgy tartott számon, mint valami pusztán az emlékezet által reprodukáltat, és ennek a felfogásnak lett a következménye, hogy a viszonycsoportoknak [=Proportionsgruppen, Verhältnissgruppen] a nyelv változtatásában való szerepéről sem lehetett

helyes elképzelése. Noha Wilhelm von Humboldt nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a beszélés folytonos alkotó tevékenység." (109.) Továbbá: "A szavak és szócsoportok, amelyeket a beszédben alkalmazunk, csak részben termelődnek pusztán az emlékezet által, reprodukálás segítségével. Körülbelül ugyanannyi szerepe van ebben egy kombináló tevékenységnek, amely a viszonycsoportok meglétéén alapszik." (110.) Ez az utóbbi idézet szinte szóról-szóra megismétlődik FERDINAND DE SAUSSURE munkájában: "A beszéd egyéni akarati és értelmi aktus, amelyben meg kell különböztetni: 1. a kombinációkat, amelyek által a beszélő a nyelv kódját a maga egyéni gondolatának a kifejezésére használja föl; 2. a pszichofizikai mechanizmust, amely lehetővé teszi (én emeltem ki. K.S.) számára, hogy ezeket a kombinációkat kivetítse." (31.) Látni fogjuk, ugyanis, hogy a pszichofizikai mechanizmus a csoportok kölcsönhatását feltételezi. Tehát mindkét szerzőnél a beszédben kombináló tevékenység és kombinációk valósulnak meg, amelyek alapja az, hogy a beszéléskor a beszélő pszichéjében meglévő csoportok aktivizálódnak. Mivel a csoportoknak szemmel láthatólag rendkívül fontos szerepük van mindkét szerzőnél, SAUSSURE-nél természetesen PAUL hatására, alább visszatérünk hozzájuk. De előbb még tovább elemezzük a beszédaktust, amelyről megállapítottuk, hogy kombináló tevékenység valósul meg benne. Még egyszer H. PAULLal kiemeljük azt, ami a nyelv produktív természetére egészen máig szinte ebben a megfogalmazásban vet fényt: "Mind den további nélkül megállapíthatjuk, hogy igen kevés kimondott mondatot mint olyat tanultunk meg készen, ellenkezőleg: a legtöbbet csak a beszélés pillanatában szerkesztjük meg." (110.)

A beszédaktusban a kombináló tevékenységen kívül még szükség van más valamire is, hogy lehetővé váljék a nyelvi egységek kombinációiban megvalósuló tartalomnak az adott konkrét helyzet megkívánta tartalomhoz való hozzáigazítása, hozzápontosítása. Ezt megkívánják maguk a szavak is, amelyek többsége (a köznevek) a maguk fogalmi jelentésüknél fogva

túlságosan általánosak, a beszédben pedig többnyire egy-egy egyedi tárgyra, személyre, cselekvésre vonatkoznak. A nyelvekben általában egy szó szokott előfordulni (szinonimák esetén kettő, három) egy-egy tárgy, személy, cselekvés megjelölésére, a konkrét beszédben azonban ez az egy jel ezer és ezer konkrét tárgyra vonatkozhat, ezer és ezer denotátumra. A beszélő és a hallgató számára egyértelműnek kell lennie, konkrétan melyik denotátumra vonatkozik a jel. S ugyanez áll a beszéd minden más körülményére, a beszédben részt vevőkre, a beszéd helyére, idejére, a beszédpartnerek közti viszonyra (kérdés, parancs stb.). A nyelv csak akkor lehet produktív, ha a kombináción kívül még az alkalmazás, az adaptálás mozzanata is belefoglaltatik a beszédaktusba. Erre részben külön nyelvi eszközök is rendelkezésre állnak (pragmatikus, deiktikus, modális eszközök), valamint a szöveg koherenciáját biztosító textuális (anaforikus és kataforikus) eszközök. De valószínű, hogy ezeken az eszközökön kívül szükséges maguknak a beszélőknek egy olyan kommunikációs képessége, amely véglegesen biztosítja a beszédnek a beszédhelyzethez való alkalmazását.

Az említett adaptációs tevékenységhez tartozik a szavak jelentésének a denotátumra vonatkoztatása, ahogy említettük. Erről BÜHLER tesz említést, jelentéskölcsönző aktusnak nevezi (63), LAZICZIUS GYULA pedig – BÜHLER nyomán – jelentésintenciónak. Ez a fogalom magában rejti a beszéd tartalmához való alkalmazás érdekében tett jelentésmódosításokat is.

A nyelvi jel jelentésének mozgékonyágát és elmozdíthatóságát a nyelv produktív képességének szerves elemeként tárgyalja BERGSON, a századforduló nagyhatású filozófusa és az ő nyomán ROUDET. "Az emberi társadalomban ... olyan nyelvre van szükség, amely megengedi, hogy minden pillanatban átme-hessünk a tudotról az ismeretlenre. Olyan nyelvre van szükség, amelynek a jelei, amelyek nem lehetnek végtelen számúak, kiterjeszthetők legyenek a dolgok végtelenjére. A jelnek ez a tendenciája, hogy átvihető legyen egyik dologról a másikra, az emberi nyelvre jellemző. Az ösztönös jel függő jel, az ér-

telmes jel mozgékony." Ezt a szöveget ROUDET idézi egy cikkében, aki felhasználva BERGSON tanítását a nyelv dinamikus értelmezéséről, két sajtóságban látja az emberi nyelv lényegét:

1. Az ember nyelvét alkotó jelek kombinálhatók (sont combinables), a szavak korlátolt száma mellett a mondatok száma korlátlan.
2. Az ember nyelvét alkotó jelek kiterjeszthetők (sont extensibles).

A jelentésváltoztatásnak mint a nyelv produktív voltát szintén biztosító folyamatnak a számontartása már átvezet a nyelvi újítások problémájához. Hiszen az újítások is úgy foghatók fel, mint amelyeket a konkrét beszédhelyzethez való alkalmazkodás kíván meg. Az újítás azonban a nyelvben sohasem abszolút újítás: az új a nyelvben, hacsak nem szókölcsonzésről van szó, mindig a meglévő elemekből jön létre, a nyelvben már meglévő lehetőségek alapján. Az újítás és a meglévő minták alapján álló produktivitási szabály között mégis van különbség. Ezekre még később, éppen a produktivitási szabállyal és a szabály alapjául szolgáló mintákkal, sablonokkal kapcsolatban – ha röviden is –, de visszatérünk.

2. Láttuk, hogy a beszédaktusban lezajló kombináció mind PAULnál, mind SAUSSURE-nél feltételezi a nyelvi egységek csoportjainak a meglétét. A csoportokat különböző jellegű egyezések, hasonlóságok fűzik egybe: a tő azonossága kapcsolja össze egy szótő különböző ragos alakjait; közös jelentéselemek fűzik össze az olyan párokat, mint *bika, tehén; férfi, nő; vékony, vastag; itt, ott; meghalni, halál*. Ezeket PAUL anyagi csoportoknak (stoffliche Gruppen) nevezi. Formai csoportokat alkotnak például az összes ugyanazon esetben álló főnevek, az összes középfokú melléknevek, az összes első személyű igék stb. Nemcsak egyes szavak kerülhetnek egy csoportba, hanem olyan szócsoporthoz is, amelyek között a viszony egyezik meg. Így jönnek létre az anyagi-formai viszonycsoportok: *nap : napnak : napok = kar : karnak : karok; vezetni : vezető : vezetés = nevelni : nevelő : nevelés*. Etimológiai-hangtani (vagy másképpen anyagi-hangbeli) viszonycsoportok: *Spruch : Sprüche = Tuch : Tücher = Buch : Büchlein* (megfelelő magyar példák: *madár : madarat = kanál : kanalat = pohár : poharak*).

Ezeknek a csoportoknak mint produktív mintáknak a szerepéről ezt írja PAUL: "Az anyagi-hangbeli viszonycsoportok ugyanúgy p r o d u k t í v a k (én emeltem ki. K.S.), mint az anyagi-formai csoportok." (118.)

Hogy mennyire világosan látta PAUL a produktivitás jelentőségét, még néhány gondolatával szeretnénk alátámasztani. "Időről-időre egy sor mondatot hallunk, amelyek ugyanolyan módon szerkesztettek és ezáltal egyetlen csoportot alkotnak. Az egyes mondatok konkrét tartalmára való emlékezés egyre inkább gyengülhet, az ismétlés által a mondatok közös eleme egyre szilárdabb lesz és így a mintákból szabály absztrahálódik tudat alatt. (111.) "Az a körülmény, hogy a különböző szóformák sora egyformaságot mutat, elegendő annak az érzésnek a felkeltéséhez, hogy jogunkban áll ezt az egyformaságot tovább fejleszteni [új szavakra kiterjeszteni]." (113.) "Az a szokásos, hogy a produkálás és a reprodukálás együtt jelentkezik, mégpedig igen különböző arányban." (112.) "A csoportok hatékonysága által minden egyes embernek megvan a lehetősége és alkalma ahhoz, hogy a nyelvben szokásost bőven túllépje." (114.)

A nyelv különböző szintjein kialakult produktivitási szabályok közül PAUL a szintaktikai szabályokban, az ő kifejezésével a szintaktikai viszonycsoportokban látja azt a magasabbrendű szervező erőt, amely az alacsonyabb szintű csoportok kereteit létrehozza. "A szintaktikai kapcsolat külső formájával asszociálódik bizonyos funkció érzése, és ez a funkció együtt a formával alkotja azt a köteléket, amelyik a viszonycsoportot összetartja. Minden szintaktikai funkció ilyen viszonycsoportokból absztrahálódik. Ezért van, hogy a szintaktikai viszonycsoportok részben a formaiak és az anyagi-formaiak keletkezéséhez is biztosítják a szükséges feltételt. Például a genitívusok nem alkothatnak egy közös csoportot, ha nincsenek olyan kapcsolatok, mint a *das Haus des Vaters, der Bruder Karls* (az apának a háza, Károlynak a fivére) stb." (109.) Az idegen nyelv tanítása egyébként igazolta a maga részéről a gondolat helyességét, amennyiben célravezetőbbnek tartja az eseteknek szintaktikai keretben való megtanítását szemben a pusztán szóalakok beemléztetésével. PAUL példái a szintaktikai cso-

portokra: *spricht* : *Karl* = *schreibt* : *Fritz*; *pater* : *mortuus* = *filia* : *pulchra* = *caput* : *magnum*.

PAUL gondolatai visszatérnek SAUSSURE-nek, az eszmei értelemben vett hű tanítványnak az elméletében, de rendezettebb formában. Mint említettük, SAUSSURE is a kombinációkat tartja leglényegesebbnek a beszédaktusban, és ezekkel egyenrangúan említi a pszichofizikai mechanizmust, amely lehetővé teszi a kombinációkat. A pszichofizikai mechanizmus kétfajta csoportnak az együttes aktivizálódásából, kölcsönhatásából áll. A kétféle csoport pedig nem más, mint egyrészt PAUL anyagi és formai csoportjai, ezeket SAUSSURE asszociatív csoportnak nevezi, másrészt a szintaktikai csoportok, amelyeket PAUL nem különít el olyan határozottan az előbbiektől, mint SAUSSURE, de azért említi, hogy ezek abban különböznek amazoktól (formai és anyagi csoportoktól), hogy kapcsolatuk "már kívülről bekerült a lélekbe" (108).

Mik is azok a szintagmatikus csoportok? "A beszédaktus folyamán a szavak [és SAUSSURE felfogása értelmében ennél kisebb egységek is] összekapcsolódásuk folytán olyan viszonyokat hoznak létre egymás között, amelyek a nyelv lineáris voltán alapulnak; az utóbbi kizárja annak a lehetőségét is, hogy két elemet egyszerre ejtsünk ki." (156.) Ezek a szintagmatikus viszonyok. "A mondat a szintagma par excellence típusa." (157.) SAUSSURE szintagmáját úgy lehetne meghatározni, hogy lineáris egységek kapcsolata, azaz minden egységnek tekinthető morfémakapcsolat, legyen az lexéma, szóalak, a mai értelemben vett szintagma vagy mondat.

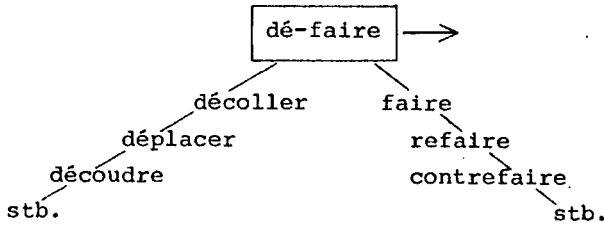
Mik az asszociatív csoportok? "a beszédaktuson kívül a szavak, lévén bennük valami közös, összekapcsolódnak az emlékezetben és csoportokká alakulnak, amelyekben belül igen különböző viszonyok uralkodnak." (156.) Típusok: a) közös tövű származékok, flexiós alakok [PAUL anyagi csoportja]; b) különböző tövek azonos toldalékú alakjai [PAUL formai csoportja]; c) rokon jelentésű szavak [PAULnál ez is anyagi csoport]; d) rokon hangzású alakok [PAULnál nem szerepelnek].

SAUSSURE nem említi külön a viszonycsoportokat, mert azok felfogásának értelmében a szintagmatikus és az asszocia-

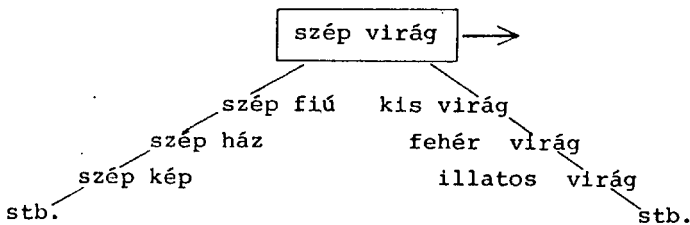
tív csoportok együttes működése révén jönnek létre és – ahogy ez világosan kiderül elméletéből – a *ház-at* kapcsolat feltételezi mind a *pad-ot*, mind a *ház-nak* elemzési lehetőségét is. Azaz: a szintagma felbontása egységekre már maga is feltételezi, hogy az egységek más kapcsolatokban, más asszociatív sorokban is adva legyenek. De hogyan fejtí ki ezt SAUSSURE?

"a csoportok között kölcsönös függési viszony van; kölcsönösen feltételezik egymást. A térbeli koordináció elősegíti asszociatív koordinációk alkotását, ez utóbbiakra pedig szükség van a szintagma részeinek elemzéséhez." (162.)

Példája:



E példát általánosítva, pl. a jelzős szerkezetre (saját példám, K.S.):



"Ennek alapján megérthető e kettős rendszer működése a beszéd-folyamatban." (163.)

Konkrétan így magyarázza el a folyamatot SAUSSURE: "Emlékezetünk elraktározza a többé-kevésbé komplex szintagmák minden lehetséges fajtájú vagy kiterjedésű típusát; abban a pillanatban, amikor alkalmazzuk őket, közbeléptetjük az asszociatív csoportokat, hogy választásunkat meghatározzák." (163.)

Az alkotó folyamat produktív jellege szemléletesebben kidomborodik a következő magyarázatokban: "Amikor egy szó, mint például a francia *indécorable* a beszédben megjelenik, egy meghatározott típust tétélez fel, ez pedig csak elegendő számú – a nyelvhez tartozó – hasonló szóknak az emléke lévén lehetséges (*inpardonnable, intolérable, infatigable* stb.) Pontosan ugyanígy áll a dolog a szabályos sablonok szerint alakult mondatokkal és szócsoportokkal; a *la terre tourne, que vous dit-il?* stb. olyan általános típusoknak felelnek meg, amelyeknek konkrét emlékek formájában megvan az alapjuk a nyelvben." (159.) A konkrét minták jelentőségét PAUL is hangsúlyozta: "Éppen mivel egyetlen szabály sem kívülről van adva, nem elég egyetlen minta, hanem a minták egy csoportja, amelynek a speciális tartalma már közömbösnek mutatkozik." (111.) "egy asszociatív család tagjainak sem meghatározott számuk, sem meghatározott rendjük nincs. Ha a *désir-eux, chaleur-eux, peur-eux* stb. tagokat asszociáljuk, nem tudjuk előre megmondani, hány szó jut majd eszünkbe, sem azt, hogy milyen sorrendben jelennek majd meg ezek." (159.) SAUSSURE-nak ezek a sorai az asszociációs sorok nyitottságára való célzásként is felfoghatók, főleg azáltal, hogy számbeli határozatlanságról beszél.

SAUSSURE nyomatékosan kiemeli, hogy a produktív folyamat nyelvi feltételei már az új egység megalkotása előtt adóttak. "Minden alkotó folyamatot meg kell előznie mindazon elemek tudattalan összehasonlításának, amelyek a nyelvben el vannak raktározva, s ahol a g e n e r á l ó f o r m á k (én emeltem ki. K.S.) szintagmatikus és asszociatív viszonyaik szerint vannak elrendezve... Tévedés tehát azt hinni, hogy a generáló folyamat csak abban a pillanatban lép fel, amelyben az új alkotás felbukkan. Ennek az elemei már adva voltak. Egy szó, amelyet improvizálok, mint például *in-décor-able*, potencialiter már megvan a nyelvben; valamennyi eleme megtalálható az ilyen szintagmákban, mint *décor-er, décor-ation; pardonn-able, mani-able; in-connu, in-sensé* stb., és ennek a beszédben való realizálódása jelentéktelen tény ahhoz a lehetőséghez képest, hogy módunkban áll ezt megalkotni." (206.)



"Az egyszerű szavak per definitionem improduktívák (vö. *magasin, arbre, racine* stb.) A *magasinier* nem a *magasin*ből jött létre: a *prisonnier* : *prison* stb. mintájára keletkezett." (207.)

Az eddigiek során láttuk, hogy a nyelv már a pauli, majd a saussure-i értelemben sem egyszerűen statikus, leltári jellegű, hanem dinamikus és potenciális, a produktivitásra való képessége a jellemző. E két szerző a produktivitás értelmezésére is konkrét javaslatokat tett. Felfogásukban a nyelv értelmezése természetesen nem mentes a korokra jellemző tévedésektől, de témakörünk szempontjából álláspontjuk előremutató volt. A nyelv dinamikus felfogásának korábbi előzményei is vannak, elég, ha csak WILHELM VON HUMBOLDTra utalunk, SAUSSURE óta pedig állandóan napirenden van a nyelv produktív képességének a gondolata. Említettük BERGSON és ROUDET ilyen szempontból fontos téziseit, s megemlíthetjük még BÜHLERnek ama nézetét, hogy a nyelvtől feltétlenül elvárható produktivitás és alkalmazkodó képesség csak egy mezőrendszerű kommunikációs eszköz által valósulhat meg (73).

3. A produktivitás fogalma lényegében a grammatikai szabály fogalmával tart fenn kapcsolatot. Mind a kettőnek van időhöz kötöttsége, mert mind a kettőnek az érvénye időben korlátok közé van szorítva, ha az egyes szabályok időtartama között nagy különbségek is vannak. A produktivitási szabály lényegéhez tartozik, hogy feltétlenül foglal magába legalább egy nyitott sort, ami azt jelenti, hogy e sorban újonnan keletkezett egységek is helyet kapnak. A n y i t o t t s o r k r i t é r i u m a egyúttal i d ő k r i t é r i u m. Ha a nyitott sorból zárt sor lesz, ez azt jelenti, hogy a szabály már nem élő, új egységek már nem alkalmazhatók az adott struktúrában. Például a *-DOKOL* képző újabban keletkezett szavakban már "nemigen" használatos (vö. MMNyR. I. 350), ez azt jelenti, hogy a *-DOKOL* képzővel alkotott szavak sora zárt listába szedhető. E zárt lista azért van meg mégis a mai nyelvben, mert lexikai egységről van szó, amely mint ilyen túléli produktív képzésmódját.

*ful-dokol*  
*buj-dokol*  
*hal-dokol*  
stb.

A stb. itt véges számú sorozatot helyettesít.

Viszont nyitott sor esetében produktív képzésmóddal állunk szemben:

*só-s*  
*cukr-os*  
*méz-es*

...

A ... itt le nem zárt és le nem zárható sorozatot jelent.

Mivel a ragos szók általában nem alkotnak lexikai egységet, produktivitásuk megszűnte után nem őrződnek meg (egy-két kivételtől eltekintve) a szóalakokban: az *aratás-iglan*, *nap-iglan*, *lábá-iglan* nincs benne a mai ragos alakok listájában, a kivételesen fennmaradt *életfogytiglan*, *holtomiglan* pedig elszigetelt, határozószóvá vált alakok, nem tartoznak bele még a zárt listába sem. Viszont zárt listát alkotnak a *-t*, *-tt* ragos helynevek; s ezért itt már nem beszélünk produktív szabályról:

*Kolozsvár-t*  
*Pécs-ett*  
*Győr-ött*  
stb.

Amit a ragokról mondtunk, ugyanaz áll a kötőszavakra és általában a szintaktikai szabályokra.

A produktivitásnak mint szabálynak az értelmezésén kívül ismeretes és szokásos (különösen a szóképzés körében) a nyelvi *e g y s é g e k* produktivitásáról is beszélni. Egy egységet (képzőt) akkor tekintenek produktívnek, ha újonnan keletkezett nagyobb egységekben is fellép. Az időpont-kritérium és a nyitott sor kritériuma itt is megvan, de nincs megfogalmazva pontosan a szabály, ennek következtében csak azt tudom a "produktív" minősítésből, hogy használják ma is a képzőt újonnan a nyelvbe került töveken, de hogy ez mikor

megengedett, arról nem kapok tájékoztatást. A produktivitási szabály ugyanis az előfordulás feltételeit is tartalmazza (a szintaktikai, morfológiai – morfofonematikai és a szemantikai feltételeket). Minden egység használata az egység környezetének, az egységhez társulható morféma-knak a szintaktikai, morfológiai-morfofonematikai és szemantikai sajátosságaitól függ. Csak egyetlen példát említek. Az *-i* melléknév-képző nagyon sokféle jelentésű töszóhoz járulhat. Ha keressük előfordulásának a produktív szabályát, az egyik kétségkívül az lesz, hogy következetesen kapcsolódik időfogalom nevéhez: az időegységek nevéhez: *óra-i, nap-i, het-i, hónap-i, év-i*; a napszakok nevéhez: *hajnal-i, reggel-i, délelőtt-i, dél-i, délután-i, est-i, éjszaka-i*; a hét napjai nevéhez: *hétfő-i, kedd-i, szerda-i* stb.; hónapok nevéhez: *január-i, február-i* stb.; az évszakok nevéhez: *tavaszi-i, nyári-i* stb. Az *-i* képző ilyen használatához az is hozzátartozik, hogy tudjuk, mi az *-i* képző jelentése az említett töveken. Ez a szintaktikai kapcsolatokból derül ki: 1. Milyen jelentésű főneveknek a jelzője lehet az *-i* képzős melléknév. 2. Milyen szintagmával egyenértékű. Az elemzés kideríti: 1. cselekvés jelentésű főnevek jelzője lehet: *pihenés, munka, járás, távollét, alvás* stb. 2. a cselekvésnek vagy az időpontját jelöli: N+ban/on/vel történő; vagy az időtartamát: A<sub>num</sub> + N+ig tartó (*délután történő pihenő* → *délutáni pihenő*; *két hónapig tartó tanulás* → *két hónapi tanulás*). A produktivitási szabályhoz tehát hozzátartozik a szemantikai környezet jelölése; ami két alszabályt kíván:

- (1.) N<sub>[+idő]</sub><sup>i</sup> + N<sub>[+csel]</sub> (2.) A<sub>num</sub> + N<sub>[+idő]</sub><sup>i</sup> + N<sub>[+csel]</sub>
- |               |                  |            |              |                    |
|---------------|------------------|------------|--------------|--------------------|
| <i>január</i> | <i>nyaralás</i>  | <i>egy</i> | <i>óra</i>   | <i>munka</i>       |
| <i>kedd</i>   | <i>találkozó</i> | <i>két</i> | <i>hónap</i> | <i>felkészülés</i> |
| stb.          | ...              | stb.       | stb.         | ...                |

(A szabályok kisebb méretű kiegészítést még igényelnek, de itt most nem térünk ki erre, jelenlegi célunk ezt nem kívánja meg.)

A nyelvben mindig akadhat kivétel is. Jelen esetben az

időt jelentő szavak listájából ki kell hagynunk a *perc* szót, amelyhez *-i* képző nem járulhat. A kivételt a nyelvtörténet szokta megmagyarázni. A *perc*-ről annyit mindenesetre már eleve tudunk, hogy a többi időegységet jelentő szótól eltérőleg nyelvújítási szó.

Ady használja a *januáros tél* kifejezést (ÖPM. 8:145). Szokatlan, de nem tartozik szabályaink érvényességi körébe a *tél* szó jelentése miatt, az *-s* képző alkalmazása itt tehát nem jelent konkurrenciát az *-i* képzőével. A feltűnőséget az okozza, hogy morfológiailag is furcsa a *január-os*. Ha a *tő*-szó időegységet jelentene (*nap, óra* stb.), akkor az *-s* képző jelenléte megegyezne a szokással, mert ezeknél a szavaknál az *-i* és az *-s* váltakozik: *két heti üdülés ~ két hetes üdülés; öt órai munka ~ öt órás munka*. Viszont: csak *-s* képző jó ennek egy más jelentésű alkalmazásában: (*a baba már*) *két hetes; (ez a kenyér már)* *három napos*. Az egységek környezetének szemantikai jellemzése tehát a produktivitási szabály (és így az egységek produktivitásának is) nélkülözhetetlen eleme.

Nézzünk egy raghasználati szintaktikai szabályt is. A *-RA* rag (tehát *-ra* és *-re*) természetesen produktív a mai magyar nyelvben, de ez önmagában semmit se mond. Egyik produktivitási szabálya a következő:

$N_{[+élő]}$	+	<i>gondol</i>	+	$N_{[+élő]}$	-RA
<i>fiú</i>				<i>leány</i>	
<i>orvos</i>				<i>könyv</i>	
<i>Károly</i>				<i>evés</i>	

... ..

Ez a szabály nemcsak arra példa, hogy a *-RA* rag használati szabályának a szemantikai környezetét is számításba kell venni (a *-RA* realizált alakjainak (*-ra, -re*) külön morfofonematikai szabálya van, mint tudjuk, de ez sokkal általánosabb, mint maga a *-ra, -re* szabálya), hanem arra is, hogy egyetlen ilyen igei struktúra milyen mérhetetlenül sok konkrét mondatot képes a beszédben "produkálni". Annyit, ahány köznévi és tulajdonnévi van a magyarban, amely az "élő" szemantikai sajátossággal rendelkezik, sőt, jó magyar mondatok idegen tulajdonnevekkel is alkothatók, tehát az alany listájához végeredményben

annyi személynév (családnév és keresztnév) tartozik, ahány a világon van. És annyit, ahány főnév a magyarban lehet a határozói pozícióban (akire vagy amire gondolhat valaki), ezek közé számítva az összes *-AS* képzős főneveket is, tehát így közvetve az összes (vagy majdnem az összes) igéket is. De ez még nem minden. Mert az alanyi és a határozói helyzetben álló szavak összes kombinációja más-más konkrét mondatot ad. De még itt sem kell megállnunk. Mert eddig még nem számoltunk a deixis újat produkálni tudó szerepével, a tagadó formákkal, a kérdő formákkal, szóval a mondat átalakítási lehetőségeivel, a bővítési lehetőségekkel (például a *gondol arra, hogy* szerkezettel) stb. És ez csak egyetlenegy igei struktúra realizálható lehetőségeinek a birodalma. Beleszédül az ember, ha végiggondolja, milyen lehetőséget ad a beszédhez a nyelv produktivitási képessége.

4. A szemantikában, pontosabban a szójelentéstanban (a szemasiológiában) a produktivitás egyrészt a szónak, lexémának azt a képességét jelenti, hogy az egyetlen fogalmi jelentés végtelen sok denotátumra vonatkozhat a beszédben: az *asztal* szó végtelen sok konkrét asztalra, a *járás* szó végtelen sok konkrét járásra, a *zöld* végtelen sok konkrét zöld színre. Erről már fent volt szó, amikor a jelentésintencióról beszélünk.

A szójelentéstanban más értelemben használható a produktivitás a poliszémia területén. A poliszémia szabályos akkor, ha bármely jelhez kötött  $x$  jelentés maga után vonja az  $y$  jelentést. Például: 1. 'növény termése'; 2. 'a növény terméséből készült étel vagy ital'. (Pl. *barack*: 1. 'gyümölcs'; 2. 'pálinka'.)|1. 'állat'; 2. 'az állat húsból készült étel'. (Pl. *marha*: 1. 'állat'; 2. 'marhahús mint étel'.)|1. 'helység vagy helyiség'; 2. 'akik a helységben vagy helyiségben tartózkodnak'. (Pl. *falu*: 1. 'település'; 2. 'a falu lakói'.) Stb. A szabályos poliszémia a szójelentés területén is bevezeti a produktív szóalkotás fogalmát.

A poliszémia produktív jellegéhez tartozik az angol nyelvnek az a sajátja, hogy szavainak a jelentésviszonyaiban van egy ilyen szabályszerűség 1. 'valamely dolog, tárgy'; 2. 'a ve-

le végzett tevékenység'. Pl. *nose*: 1. 'orr'; 2. 'szagol'; *eye*: 1. 'szem'; 2. 'néz'; *drain*: 1. 'csatorna, kanális'; 2. 'lecsapol, kiszárfít'. Sőt: az ilyen szabályosságokat még kiegészíti egy másik viszony is: 1. 'a cselekvés valamire irányul'; 2. 'a cselekvés nem irányul valamire', azaz 1. tr., 2. intr. Pl. *increase*: 1. 'szaporít'; 2. 'szaporodik'; *curdle*: 1. 'megalvaszt'; 2. 'megalvad'. Az angol szókincsnek ez a produktivitása jelentékeny mértékben grammatikai természetű.

5. A produktivitási szabályok alól lehetnek kivételek, a kivételnélküliség ritka dolog a nyelvben. A kivételt azonban sohasem szabad egyenlő súllyal kezelni a szabályossal, legalábbis a nyelvállapot jellemzésekor. Történeti szempontból a kivételek jelentősége nagyobb, mert a kivételek a változás kiindulópontjai.

De a kivételeket nem tekintve is vannak erős és kevésbé erős, valamint gyenge szabályok. A produktivitás szempontjából *g y e n g e s z a b á l y o k* azok, amelyek listáiban a kivételek száma már több annál, mint amennyi kivételnek tekinthető. Ilyenkor a szabály következetes alkalmazása már nehézségbe ütközik. A nyelvészeti kutatás jelentős részét éppen az erős szabályok felkutatása jellemzi. Így sokszor akár az erősnek, akár a gyengének tartott szabály nem a nyelvet, hanem a kutatási stádiumot jellemzi. Előfordul, hogy egy erősnek tartott szabályról a kutatás folyamán kiderül, hogy túl sok kivételt foglal magába. Később fény derül arra, hogy a kivételek egységes típusba foglalhatók, s ezáltal egy alszabállyal kivonhatók a főszabály hatásköréből. A megmaradt, szűkebb körre megfogalmazott szabály ezáltal ismét erős szabállyá válik. A kiindulópont a kutatásban lehet fordított is: eleinte heterogén jelenségeket vontunk egybe, s erősebb szabályt így nem találtunk. A további kutatás folyamán a jobb distinkciók felfedezése több erős szabály feltárását eredményezi.

Mint említettük, a produktivitási szabályokat a nyitott sorok, a nyitott listák jellemzik. Előfordul azonban, hogy olyan *z á r t l i s t á s* szabályokkal állunk szemben, amelyekben a zárt listának szókincsbeli oka van: a szabály szemantikai jegyét tartalmazó szavak száma már nem igen bővül.

Valami ilyesmit láthattunk az *-i* képzős melléknév egy szabályba foglalható csoportjánál, amikor is a képző alapszavai, amelyek az idő fogalmi körébe tartoznak, már alig bővíthetők újabb szavakkal. Ez esetben a szabály maga produktív marad szintaktikai szempontból, mert az *-i* képzős melléknév jelzett szavának a listája nyitott. A képzett szó morfológiai szabálya, tehát a nyelvi *e g y s é g* produktivitása azonban már nem felel meg az időkritériumnak, mert *új* egységeket idő jelentésű szavakból nem alkothatunk. De ez a korlátozottság vég-eredményben nem nyelvi, mert nyelven kívüli oka van: a fogalmi kör, tehát a tapasztalati világ lezártsága.

Azt hiszem, sikerült érzékeltetnem, hogy a produktivitás kutatása milyen sokoldalú és intenzív analízist kíván, mindig szinte megállás nélkül új feladatok elé állítja a kutatót, s állandóan új eredményekre vezet, új összefüggéseket tár fel, anélkül, hogy a nyelvi valóság birodalmát elhagynók. Ennyiben a produktivitás vizsgálata heurisztikus értékű, kész ismereteinket állandóan revízió alá veszi.

A produktivitás vizsgálata része annak a kutatásnak, amely a nyelv *c e n t r á l i s é s p e r i f e r i k u s* részeinek a megkülönböztetésére irányul. E részek elválasztásához hozzátartozik az átmenetek, a fokozatok felmérése is, olyan jelenségek számbavétele, amelyek a történetileg kialakult nyelvrendszereket szükségképpen jellemzik. JAROSLAV POPELA, a megújított prágai iskola tagja, amikor összeállítja azokat a típuspárokat, amelyeket a centrális-periferikus oppozíció altípusainak vél, a produktív-improduktív típuspárt is említi mint egyet a hat közül (71). Nincs kizárva — úgy gondolom —, hogy a többi öt típus közül éppen a produktív-improduktív típuspár a legfontosabb, mert elképzelhető, hogy a többi *e* típuspár sajátos eseteinek fogható föl. Elsősorban ilyennek látszik a gyakori-ritka, a tiszta-átmeneti és a teljes-defektív (hiányos) típus, mert ezek különbsége a produktivitási szabályokkal is kimutatható, ha a gyakori, tiszta és teljes típus nem is pontosan fedi a produktív típusot.

A produktivitás fokozati jellegére vonatkoznak PAUL következő észrevételei: "Alig van olyan szó valamely nyelvben,

amely teljesen kívül állna a csoportokon. ... De ami a szó kapcsolatai sokféleségének a mértékét és a kapcsolatok szoroságát illeti, jelentős különbségek vannak. ... Végző soron a viszonycsoportokat illetően tekintetbe jön egyrészt az egyes szavak gyakorisága, másrészt a lehetséges analóg viszonyok száma ... [ezektől függően] a kapcsolat lehet lazább. Itt aztán ismét sokféle fokozat lehetséges." (109.) A nagy tudós tehát a nyelvnek ebben a lényeges kérdésében is jól tapogatózott.

6. Végül a fogalmi tisztázás – és az ezzel párhuzamos műszóhasználat tisztázása – céljából meg kell különböztetnünk a produktivitást és produkálást egyrészt, másrészt a produkálást és a generálást. A produkálás a felfogással, befogadással, felismeréssel áll szemben (production contra perception/reception), tulajdonképpen kétféle beszédmodell ellentétéről van esetükben szó: a beszélő és a befogadó modelljéről. A produktivitás ezzel szemben a nyelv sajátossága, amely éppúgy jellemzi a beszélőt, mint a hallgató nyelvét. Feltételez egy olyan belső elrendezettséget, amely lényegében nem különbözik aszerint, hogy valaki beszél vagy hallgat (felfog). Ebben a tekintetben tehát a produktivitás és a generálás között – úgy látom – nincs különbség. Véleményem szerint azonban a beszélő társadalom egyes egyedei között van különbség, tehát a nyelv belső elrendezettsége, amelynek eredménye a produkálás, a konkrét mondatok létrehozása a beszédaktusban, többkevesebb eltérést mutat egyénileg is, egyes csoportok között is. Ez aztán még inkább megbonyolítja a nyelv vizsgálatát, a szabályok feltérképezését.

A produkálás abban különbözik a generálástól, hogy a produkálás a beszédaktus realitását jelenti, a generálás pedig egy formális művelet. A generálás szó a generatív nyelvelmélet terminológiájához tartozik, és a matematikából ered, annyit jelent, mint szabályokkal, explicit módon előszámlálni, felsorolni. Így tehát más a produkálás modellje, a generálás modellje és a produktivitás modellje, ha szabad e harmadikról is beszélni. Más tehát a generatív és a produktív nyelvtan. Nemcsak elvileg, de a gyakorlatban még inkább,



mert Chomsky generatív nyelvtani elméletei végeredményben elméletek, amelyek a nyelvtan időrendben is különböző modellálási elképzelései. A produktív nyelvtannak azaz a produktív szabályok nyelvtani egésszé való összeállításának – legalábbis egyelőre – nincsenek kész receptjei, mert jobban szeretne a pszicholingvisztikára, valamint a centrális és periférikus részek – egyelőre kezdeti stádiumban lévő – kutatásaira építeni.

A *produkálás*, valamint a *produktív* szót használják az idegen nyelv oktatásával foglalkozó könyvekben, dolgozatokban is, már régóta. E szavak az előbb ismertetett "produkálás" szó jelentésének felelnek meg: aktív nyelvhasználatot jelentenek. Már a húszas években így ír erről Lux Gyula: "A nyelv megnyilvánulási formái négyfélék lehetnek, aszerint, hogy az egyén hallja, beszél, olvassa vagy írja a nyelvet. Az egyén e négyféle lelki tevékenységnél hol passzív, receptív, hol pedig aktív, produktív szerepet játszik: a hallásnál és olvasásnál passzív, receptív, a beszédnél és írásnál pedig aktív, produktív szerepet tölt be. A nyelvtanulás szempontjából a legnagyobb jelentősége van az aktív tevékenységnek és pedig elsősorban a beszédnek." (107.) Nyelvoktatók ma is beszélnek lényegében ebben az értelemben produktívásról.

#### Irodalom

- BÜHLER, KARL: Sprachtheorie<sup>2</sup>. Stuttgart. 1965.
- KÁROLY SÁNDOR: A szóképzés grammatikai jellegéről. NyK. LXXXVIII, 158-68.
- KÁROLY SÁNDOR: Általános és magyar jelentéstan. Budapest. 1970. (Lásd a *produktívitás* és *produktív* szokat a tárgymutatóban.)
- KÁROLY SÁNDOR: A generatív nyelvtan kapcsolata a produktívitás és szinonimika vizsgálatával. Egy produktívitás-nyelvtan koncepciója. MNy. LXVII, 270-80.
- LAZICZIUS GYULA: Általános nyelvészet. Budapest. 1942.
- LUX GYULA: A modern nyelvek tanulása és tanítása. Miskolc. 1925.

- PAUL, HERMANN: Prinzipien der Sprachgeschichte. Tübingen. 1960.<sup>6</sup>
- POPELA, JAROSLAV: The functional structure of linguistic units and the system of language: Travaux linguistiques de Prague. 2. 1966. 71-80.
- ROUDET, L.: Sur la classification psychologique des changements sémantiques. Journal de Psychologie normale et pathologique. XVIII, 676-92.
- RUWET, NICOLAS: Introduction à la grammaire générative. Paris, 1968.
- DE SAUSSURE, FERDINAND: Bevezetés az általános nyelvészetbe. Budapest, 1967.
- VAN DIJK, TEUN A.: Some Aspects of Text Grammars. 1972. Mouton.  
(Lásd a *production* és *generation* szókat a tárgymutatóban.)

#### THE IMPORTANCE OF LINGUISTIC PRODUCTIVITY

by

SÁNDOR KÁROLY

This paper contains the following issues: 1. Productivity is a substantial property of the language. 2. Productivity in the works of Paul and Saussure. 3. Productivity of linguistic units and rules. 4. Productivity and word semantics. 5. The weak rule and the rule with a closed list. The role of productivity in the delimitation of centre and periphery of language. 6. Productivity, production, generation.